

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2009-2010

1000 Yılında Bizans İmparatorluğu ve Dış Ticaret

Yard. Doç. Koray Durak

Ekonominin siyasetle ilişkisi çok barizdir. Bu ilişkiler ağının sadece iç ekonomiye değil, iç kültüre, politikaya, yabancıların algılanışına da etkisi vardır. Sorularım bunun çevresinde dönecek; günümüz için değil, bundan bin yıl öncesi için sorduğum bu sorular şu çerçevede olacak: Bizans'ın ithalat-ihracat ürünleri ve dış ticaretindeki temel parametreler nelerdi?

Bizans'ın bütün komşularına eşit miktarda zaman ayırmak mümkün değil; buna hem zaman el vermiyor, hem de bir insanın çalışması. O yüzden, Bizans'ın kuzeydeki Rus ve batıdaki Avrupalı komşularıyla olan ticari ilişkilerine bakarken daha çok doğu ve güneydeki “Müslüman” komşularıyla olan ilişkilerine ağırlık vereceğim. İkinci bir ağırlık noktası olarak, ürünlerin kendilerinden bahsedeceğim ve bu çerçevede Bizans'ın dış ticaret politikasına dair yorumlar yapacağım; dolayısıyla ticaret yolları, tacirlerin kendileri ve ağırları üzerine herhangi bir yorumda bulunmayacağım. Temel olarak biraz “tarihin tarihi”ne, yani 20. yüzyılda ve 21. yüzyılın başında modern tarihçilerin bu konuda neler söylediğine değineceğim. Tabii ki bir siyasi arka plan da vermem gerek; çünkü hem Bizans'ın ne olduğu konusu her zaman bir problem olmuş, hem de 1000 yıllarında Doğu Akdeniz ve Avrasya coğrafyasında birçok siyasi aktör yer almıştır. O yüzden gereğinden uzun bir siyasi tarih arka plan sunumu yapacağım. Son olarak da ürünlerin kendilerinden ve yazılı kaynaklardan söz edip konuşmamı gözlemlerimle bitireceğim.

“Tarihin tarihi”ne bakarken temel olarak araştıracığım alanlar kuzeyde bugünün Rusya’sı, batıda Batı Avrupa ve İtalya, güneyde Ortadoğu ve Kuzey Afrika dediğimiz bölgeler. Bizans-Arap ilişkilerinin historiyoğrafisi değerlendirildiğinde 20. yüzyılda biraz yazılı kaynakların doğası gereği, biraz da modern tarihçilerin önyargılarından dolayı, oryantalist ya da siyasi tarihçilerin elinden çıkan modern eserlerin büyük bir kısmı askeri tarihe ilişkindir; yani Bizanslılar ile Abbasilerin nerede, niçin, nasıl savaştığını, nereleri alıp nereleri kaybettiğini konu edinirler. Özellikle 20. yüzyılın başında temel kaynaklar yazılırken Bizans-Arap ilişkileri tarihinin temel doneleri verilir. Aslında bu bir yandan da gereklidir, çünkü siyasi ve askeri ilişkilere bakmadan diğer ilişkilere bakmak biraz zordur.

Bu anlamda Vasiliyev’in adını anmadan edemeyeceğim. 20. yüzyılın başından kalma kitabında yazar, askeri ilişkilerde hem Bizans’ta hem de Müslümanlarda cihat fikrini vurgular, ateşkesler ve anlaşmaların uzun bir listesini çıkarır. Diplomatik ilişkiler ikinci derecede önemli silsileyi oluşturur. Diplomatik elçilerin gidişleri gelişleri, hediyeler ve mektup değiş tokuşları özellikle vurgulanır. Bu çerçevede Kuzey Afrikalı ve Fransız araştırmacı ünlü Marius Canard’ın adını anmadan geçmemek gerekir.

Sanat tarihçileri ve arkeologlar Bizans-Arap ilişkilerinde iki alanda yoğunlaşır. Bunlardan biri 7. ve 8. yüzyıllarda Bizans’ın erken İslam sanatı üzerine etkisi, diğeri 9. ve 10. yüzyıllarda Abbasi ve post-Abbasi dönemi sanatının ve mimarisinin Bizans üstündeki olası etkileridir. Çoğu Bizansçı bunu hâlâ kabul etmeyip, 9. ve 10. yüzyıllarda Bizans’ın yaşadığı sanat değişimine “Rönesans” der ve bunu geç antikçağ üzerine temellendirir. Ama yavaş yavaş bu gelişmenin bir Rönesans değil doğudan, batıdan, kuzeyden, her yerden etkilenen bir canlanma olduğu iddia edilmektedir. Bu konuda Amerikalı genç akademisyen Alicia Walker’ın tezi çok önemlidir.

Bizanslıların Doğu’ya, Müslümanların Bizans’a nasıl baktığı, özellikle 2000’lerde çok merak uyandıran bir konudur. Bu alanda üretilen makale, kitap ve konferans sunumlarına baktığımızda dini ve kültürel ilişkilerin hâlâ ticari ilişkilerden daha önde olduğunu görüyoruz. Kültürel ilişkilerden kasıt tabii ki Arapların geç antikçağın ya da Greko-Romen kültürün eserlerini Bizanslılardan alıp kopyalama çabasıdır. Dimitri Gutas’ın eseri bu noktada belirleyici bir yapıttır. Dini ilişkiden kasıt ise dini polemiklerdir; “Bizim dinimiz sizin dininizi yener” tarzında polemikler yazılmıştır ve bunun üzerine de birkaç modern metin mevcuttur.

Ticari ilişkiler sonuncu sırada yer alır; bu konuda sadece iki-üç referans mevcuttur. Doğu Akdeniz ekonomik ilişkileri üzerine çalışan ünlü İsraili tarihçi David Jacoby Fatimiler ile Bizanslılar arasında 11. ve 12. yüzyıldaki ticari ilişkiler üzerine bir makale yazmıştır. Genel olarak Bizans-Arap ticari ilişkileri Bizans ekonomi tarihlerinde ya da Akdeniz ekonomi tarihlerinde karşımıza çıkar ve birer paragrafla geçiştirilir.

Kuzeyde, Slavlar ve Bulgarlarla olan ilişkilerde dini ve kültürel ilişkilerin çatışması öne çıkar. Bu da çok doğaldır, çünkü Slavlara ve Bulgarlara dinlerini, yazılarını ve büyük bir ölçüde yüksek kültürlerini verenler Bizanslılardır. 20. yüzyılın ortalarından Dimitri Obelensky ve John Meyendorff'un kitaplarını açıp baktığınızda büyük oranda dini ve kültürel ilişkileri gözlemlersiniz. Manastır etkileşimi, teolojik etkileşimler ve Bizans'taki Hesikazm adı verilen dini akımın Balkanlar ve Rusya'ya yayılması üzerine uzun sayfalar yazılmıştır. Bizans sanatının hem mimari anlamda hem de ikon sanatı anlamında Kuzeydoğu Avrupa sanatı üzerine çok ciddi etkisi bulunduğundan, bu konuda ciddi bir literatür mevcuttur.

Diplomatik ve askeri ilişkilere gelince, Bizanslılar, Ruslar ve Bulgarlar hariç kuzeydekilerle pek savaşmadığından buradaki ilişkiler daha çok diplomatik düzeyde ilerler. Evlilik diplomasisi üzerine yazılmış eserler mevcuttur ve yine Bizans-Arap ilişkilerinde olduğu gibi, Bizans-Rus ilişkilerinde de ticari ilişkilerin tarihi çok küçük bir yer tutar. Bizans-Batı Avrupa ilişkilerinde çok benzer bir resim görülür; orada da askeri ilişkiler ya da savaş ilişkileri çok azdır, çünkü Güney İtalya dışında Bizans ile Batı Avrupa'nın karşı karşıya gelmesi 9-10. yüzyılda çok enderdir; daha çok dini ilişkiler ağır basar.

Roma Kilisesi ile Konstantinopolis Kilisesi arasındaki ilişkiler üzerine pek çok eser bulunur ve tabii ki sanat ve mimaride de bu etkileşim gözlemlenir. Özellikle dikkat çekilmesi gereken bir konu, geç antik ya da genel olarak Greko-Romen kültürün Batı'da ve Bizans'ta nasıl ele alındığına ve Bizans'tan Avrupa'ya nasıl geçtiğine dair ciddi bir külliyatın varlığıdır. Ticari ilişkiler ise üvey evlat muamelesi görür. Bu büyük ölçüde, kaynakların son derece kısıtlı olmasına bağlıdır. Doğu Akdeniz denince Arapça, Ermenice, Yunanca, Latince, İbranice bilmek gerekir ve tabii ki bu kopuk kopuk alanları bir araya getirmek çok zordur; ama burada da Michael McCormick'in Avrupa Ekonomisinin *Kökenleri* adlı çok önemli eserini hatırlatmam gerek. 800-900 sayfalık bu önemli eserde Bizans-Batı Avrupa ilişkileri yeterince irdelenir.

Kısaca politik tarihe bakarsak, Akdeniz'in ve özellikle Doğu Akdeniz'in ekonomik ve ticari bir bütünlük arz ettiği son dönem MS 3. yüzyıldan 6. yüzyıla kadarki dönemdir; çünkü Roma İmparatorluğu 3. yüzyılda bir sarsıntı geçirip Hıristiyanlaşır ve 6-7. yüzyıla kadar ayakta kalmayı başarır. Geç antik dönemde Doğu ile Batı'nın hikâyesi yavaş yavaş ayrılmaya başlar. 6. yüzyıla geldiğimizde Germen kavimlerinin istilas sonucu Batı Roma İmparatorluğu çöker, ama bu noktada Roma İmparatorluğu yok olmayıp Doğu'ya taşınarak Hıristiyanlaşır, başkenti de Konstantinopolis olur.

10. yüzyıla gelindiğinde, kültürünü bulmuş olan Batı, yavaş yavaş Latin dininin, Roma kentinin, papalığın etkisi altına giren yarı Germen-yarı Romalı toplumlar haline dönüşür. Öte yandan Bizans İmparatorluğu, 7. yüzyılın başında Batı'yı kaybederken güneyden de Arap-İslam saldırısına uğrar. Arap-İslam diyorum, çünkü "İslami yayılma" olarak anılır ama "Arap eşittir İslam"dır o zamanlar. Arap olmayanların Müslüman olduğu çok az görülür bir-iki yüzyıl boyunca. Bu süreçte, yani 7. ve 8. yüzyıllarda Bizans'ın ticari anlamda en zengin, en canlı eyaletleri olan Suriye, Filistin, Mısır gibi eyaletlerin Arap hâkimiyeti altına girdiğini. Bu da yetmez, Bizans'ın kara talihine kuzeyden son bir giriş olur: 8. yüzyılda yaklaşık bugünkü Doğu Polonya, Batı Rusya civarlarında Slavca konuşan pagan birtakım topluluklar, doğudaki Türkümsü toplulukların bitmesi sonucu batıya ve güneye yayılır. Zaten itibarı ve gücü zedelenmiş Bizans İmparatorluğu da kuzeyden gelen Slav ve Bulgar akınlarına pek fazla karşı koyamaz. Tabii o noktada Bulgarlar ayrı bir topluluktur. Selanik ve Atina'ya kadar inerler ama bu noktada Hıristiyan değillerdir.

Neticede Bizans İmparatorluğu 7. yüzyıla gelindiğinde paralize olmuş bir imparatorluktur. Tabii ki bunun ekonomi ve ticarete çok büyük etkileri görülür. Temel olarak Orta ve Batı Anadolu'ya sıkışmış durumdadır imparatorluk; İtalya'nın güneyinde ve Güney Balkanlar'da küçük cepler vardır. 700 yılında Bizans çokdilli, çokdinli, farklı etnik kökenleri barındıran yapısını yitirir ve temel olarak Yunanca konuşan Konstantinopolis dışında fazla kenti bulunmayan, tamamen Hıristiyanlaşmış, yüksek kültür düzeyinde ve Konstantinopolis'teki Patrikhane'nin dini inancını, yani Roma'dan ayrı bir inancı takip eden bir toplum haline dönüşür. Kendilerine hâlâ "Roma" dediklerini, dolayısıyla 1453'e kadar Bizans'ın Roma olduğunu vurgulamak istiyorum.

Bizans gerçekten çöküntünün eşiğindeyken, 9. yüzyıla geldiğimizde bir toparlanma görülür; hatta –Osmanlı tarihinden ödünç alırsak– 9. ve 10. yüzyıllarda bir yükselme dönemi yaşar.

9.yüzyılda Akdeniz ve Avrasya bölgesinde üç büyük süper güç vardır: Batı Avrupa'da Roma hukukunu ve Roma inancını takip eden bugünkü Fransa merkezli Karolenjler –ki Avrupa'nın ilk uygarlığı denebilir–, güneydoğuda Sünni Abbasiler ve bu üçünün en güçsüzü olan Bizans. Bizans, bu üç güçlü arasında 800 yılı itibariyle en güçsüzüken 1000 yılına geldiğimizde en güçlüleri haline gelir.

10. yüzyılın sonuna, yani araştırma dönemimize geldiğimizde Bizans hem batıda, hem doğuda, hem de güneyde yayılmasını başlatmış ve neredeyse bitirmiş durumdadır. Türkler Anadolu'ya ilk akınlarını yaptığında Bizans aslında en şaşaalı dönemini yaşamaktadır. Lise tarih kitaplarında bize söylendiği gibi Anadolu Türklerin fethine hazır değildir, son derece güçlü bir ekonomisi, öte yandan problemleri olan bir ordusu ve finansal sistemi vardır; belki de problem buradadır.

Vasil döneminde özellikle Ermenistan'a ve 300 yıl sonra ilk defa Ortadoğu düzlüklerine inilerek Antakya dahil Kuzeybatı Suriye ele geçirilir ve Halep bağımlı bir krallık haline dönüşür. Bizans 1025-1030 yıllarına kadar Malazgirt ve Ani taraflarına kadar yayılır; aynı şekilde Balkanlar'da da politik anlamda ciddi bir yayılma olur. Bulgarlar sonunda alt edilir ve Bulgar devleti ortadan kaldırılır. Böylece 800'den 1000'lere kadar gelen 200-300 yıllık Bulgar devleti tarihe karışır.

Bu noktada ekonomi ve ticarete değinmemiz gerekir. Ticari canlanmanın arka planında artan nüfus ve artan nüfusla beraber artan arz ve talep vardır. Bu arz ve talep sadece iç ticaretle sınırlı kalmayıp dış ticarete de yansır. Dolayısıyla 1000 yılına geldiğimizde Bizans'ın hazine dairesi dolu sanat eserleri tekrar ciddi bir canlanma yaşar. Batı Asya ve Avrupa'nın en kozmopolit merkezlerinden biri olan Bağdat, Kordova ile beraber en önemli kentlerden biridir.

Ekonominin politik arka planına baktığımızda, böyle yeni imparatorlukların, devletlerin var olma nedeni 11. yüzyıla geldiğimizde, daha doğrusu 950'lerden başlayarak Abbasilerin, yerini daha çok Şii olan devletlere veya devletçiklere bırakmasıdır. 945 yılında Fatimiler Mısır'ı, Büveyoğulları Bağdat'ı ele geçirir, Hamdaniler de Musul-Halep çevresinde Bizans'ın karşısına askeri gücü yüksek olan bir devlet olarak çıkar.

Bağdat'ta Büveyhoğullarının, Halep'te ve Musul'da Hamdanilerin olması önemlidir, çünkü bu şehirler ticaret yolları üzerinde yer alır. Bağdat'tan Bizans'a giden yollar Trabzon, Antakya, Sivas üzerinden Konstantinopolis'e bağlanır.

10. yüzyılda Avrupa'da Karolenjler çöker ve yerini feodalizm dediğimiz politik sistem alır. Bu dağınık politik yapı içinde tutunmaya çalışan Karolenj ardılı bir devlet vardır: Almanya'daki Kutsal Roma Germen devleti. Bu devlet ticaret konusunda Bizans açısından önem taşır, çünkü sadece Alplerin kuzeyine değil, güneyine de –Venedik, Roma, Milano gibi şehirlere– hâkim olmaya çalışarak, kültürel ve askeri anlamda Bizans'la karşı karşıya gelir. Kuzeye baktığımızda ise Slavlar yayılmaktadır, fakat bugünkü Bulgaristan topraklarında Slavlar değil Bulgarlar bir devlet kurmuştur. Slav halkları arasında Slavca konuşan en ciddi devlet 10. ve 11. yüzyıl civarında bugünkü Kiev'de kurulur; fakat Kiev'de yaşayan, bizim Rus dediğimiz insanlar, bildiğimiz Slavca konuşan bir insan topluluğu değildir; İskandinavya'dan gelen Vikinglerdir. 10. yüzyıldaki Viking yayılmasında doğuya doğru akan bazı Vikingliler hem ticaret, hem ganimet, hem de savaş için yavaş yavaş bugün Litvanya adını verdiğimiz bölgede Novgorot, St Petersburg, Dinyeper Nehri üzerinden yavaşça Kırım'a doğru iner ve oradaki Slav halkla karışıp, Rus halkı dediğimiz "Rus milleti"ni oluştururlar. Kievliler de Bizans'la başka alanlarda olduğu gibi ticaret alanında da çok ciddi ilişkilere girer.

Son olarak Macarlar 9. ve 10. yüzyıllarda yavaşça Panonya denilen bölgeye, yani Macaristan Ovası'na yerleşip Hıristiyanlaşır. Rusların Hıristiyanlaşması da 1000 yılına yakındır. Özetle, 1000 yılı Akdeniz havzasında oldukça büyük politik değişimlerin yaşandığı önemli bir dönemdir.

Bizans'ın komşularıyla olan ticaretinde ne alıp sattığına dair kaynaklardan sadece kuzey ve batı halklarıyla ilgili topladığım bilgilerin listesinin hızlıca üzerinden geçmek istiyorum. Kaynaklar genelde Bizans kaynaklarıdır, çünkü Bulgarların herhangi bir yazılı kaynağı yoktur. Rusların yazdığı metinler de 12-13. yüzyılda başlar; dolayısıyla bugün elimizdeki çok az sayıda yazılı kaynak Bizanslılardan gelmez. Araplardan gelen bir miktar kaynak da vardır, çünkü o dönemdeki İslam dünyası bugünkü gibi zenofobik değil, tam tersine dünyaya açık, bütün dünyanın koordinatlarını belirlemeye, yabancı kültürleri antropolojik anlamda anlamaya çalışan bir uygarlıktır. Masudi gibi, İbn Fadlan gibi gezgin tarihçiler Rusya'dan bile bahseder bol ayrıntıyla. Arkeolojik veriler de burada karşımıza çıkar ve bu tabloya katkıda bulunur.

Bulgarlar Bizans'tan ipek, deri ve cam bilezik alır. Ruslar da aynı şekilde Bizans'tan bitmiş endüstriyel ürünler, yani ipek, cam ve cam bilezikler alır. Bugün Hazar Denizi'nin oldukça kuzeyinde, Ural Dağları'nın güneyinde, Rusya'yı Orta Asya'ya bağlayan bölgede yaşayan doğu Bulgarlarıyla ilgili bilgi Müslümanlardan, spesifik olarak İbn Fadlan'dan gelir: "Volga Bulgarları Bizans altın işlemeli ipekleri giyerler." Düz ipek değil de üzerine altın veya gümüşle işlenmiş figürlü ya da resimli ipeklerden söz eder İbn Fadlan. Doğu Karadeniz'de yaşayan Kaçaklar adlı topluluk da aynı şekilde İslam kaynaklarına göre Bizans'tan altın işlemeli ipekler ve siklatun denilen bir çeşit ipek alır. Yine İslam kaynaklarına göre Macarlar Bizanslılardan Tuna civarında işlemeli ipekler, keten halı ve örtüler alır.

Yeri tam olarak bilinmeyen ama Tuna Nehri üzerinde Kuzey ve Doğu Avrupa'ya açılan bir bölge olan Preslav'da da Bizans'tan giden ipek, meyve ve şaraplar vardır. 11. yüzyılda ortaya çıkmış Türkümsü bir kavim olan Peçenekler gene ipek, kırmızı deri, karabiber, şarap ve tahıl alır Bizans'tan. Burada Bizans İmparatoru VII. Konstantin'in yazdırdığı bir risale karşımıza çıkar. Güney İskandinavya'da ise arkeolojik kalıntılar bize yardımcı olur, çünkü pek çok Bizans ve İslam ürünü kuzey arkından, yani bugünkü Hazar Denizi ve Karadeniz'den geçerek Novgorot, St Petersburg üzerinden İsveç ve Norveç'e varır. Orada da ürünler hammadde değil, bitmiş ürünlerdir. 9, 10, hatta 11. yüzyıllarda Kuzey halklarının Bizans'a verdiği şeyler ise hammaddedir.

Kısaca söylemek gerekirse Bizans daha çok hammadde alır ve karşılığında bitmiş ürün satar. Dikkat çeken bir nokta da biberdir. Biber tabii ki Bizans topraklarından gelmez; Bizans bir aracı rolü oynayarak Hindistan üzerinden İslam ülkelerine gelen biberi ithal eder ve kuzeye ihraç eder, ki bu durum İslami ipeklilerde de görülür. *Lonca Kitabı* diye çevirebileceğim bir Bizans kaynağına göre, Bazı Bulgarlar İslami ipekleri Konstantinopolis'te alır.

Avrupa ile ilişkiler konusunda kaynak çok azdır, çünkü asıl Avrupa-Bizans ticari ilişkileriyle ilgili bilgiler 10-11. yüzyılda Haçlılarla başlayıp Venediklilerle artar; dolayısıyla 9. ve 10. yüzyıllarda İtalya ile, yani Batı Avrupa'nın Bizans'a alıp sattıklarıyla ilgili söylenecek çok az şey vardır, fakat orada burada dağılmış kaynaklar tutarlı bir resim sunar. Bizans ve bazı İslam kaynaklarına göre –ki burada İbni Hurdazbih'i anmam gerek– Bizans'ın ithalatı yine çoğunlukla hammaddedir: Kılıcı saymazsak tahta, demir, tuz ve bol sayıda köle. Batı Avrupa çok sayıda köle alır ve bunları İslam ülkelerine satar.

Karolenjler ve ardılları zavallı Slav halklarını Polonya civarından avlayıp Fransa ve İtalya üzerinden İslam ülkelerine satar; dolayısıyla Batı Avrupalılar için “Slav eşittir köle” denebilir.

Bizans-Avrupa ilişkilerinde Bizans’ın satışlarında hammadde ve bitmiş ürün hâkimdir. Her iki grupta da ipekliler Bizans’ı temsil eden üründür. Bizans, Arap kaynaklarına baktığımızda genelde modern tarihçiler bazı İslami coğrafyaları kullanarak Bizans-Arap ticaret ilişkileri konusunda bir şeyler söylemeye, bazı Bizanslılar da hukuk kaynakları, savaş taktikleri kitapları ve bazı tarihlerden yararlanarak Bizans’ın Araplarla ticari ilişkileri hakkında birkaç cümle etmeye çalışmıştır. Arap kaynaklarını kullananlara “Arapçılar”, Bizans kaynaklarını kullananlara “Bizanslılar” diyorum, çünkü modern tarihçiler genelde bu uygarlıkların dillerini öğrenmez. Dolayısıyla diğer *corpus* külliyat hakkında pek bilgileri olmaz. Bu kısıtlı kaynak araştırması sonucu 20. yüzyılda modern tarihçilerin özellikle erken dönemde söyledikleri artık kemikleşmiş bir fikre dayanır: Bizanslılar ile Araplar arasında lüks tüketim maddeleri alınıp satıldı; Bizanslılar pahalı ipekliler sattı, Araplar da daha çok doğu ürünleri, yani baharat, parfüm gibi şeyler sattılar... Fakat 1960-70’lere geldiğimizde, özellikle son otuz yılda bazı tarihçiler yavaş yavaş fark sadece lüks tüketim maddelerinin değil, lüks olmayan tüketim maddelerinin de bu ticarete bir yere sahip olduğunu fark etmiştir. Ama bu konuda herhangi bir analitik yaklaşım bulunmamaktadır.

İslam-Bizans ticaretinde temel olarak ipekli ürünler en yoğun şekilde karşımıza çıkar, sonra ipekli olmayan ya da adı sanı belli olmayan, sadece kıyafet denen tekstil ürünleriyle karşılaşırız. Keten bir süre sonra, yünlü ve deri de özellikle 11. yüzyıla doğru ortaya çıkmaya başlar. Başka bir kategori ilaçtır. Bunlar hazır ilaçlar değil, ilaç endüstrisinde kullanılmak üzere Bizans’ın İslam ülkelerine sattığı birtakım bitkisel, organik, inorganik ve hayvani ürünlerdir. Çok muğlak bir şekilde adı geçen aletler bazen spesifik edilir ve kap kacak, keramik-seramik ürünler de bunların içine girer.

Bizans’ın ihraç ettiği, yani Bizans’tan Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya giden ürünlerin listesine dayanarak gözlemlerim üzerinden gidersem, Bizans’ın ihraç ürünlerinde çok ciddi bir çeşitlilik olduğunu söyleyebilirim. Burada tekstil, deri, tıbbi ürünler, yiyecek, hayvan, alet, kap kacak gibi aynı ihracat ürününün farklı tiplerini gözlemliyoruz; örneğin tıbbi ihraç ürünlerinin bazıları, organik ürünler, inorganik ürünler, hayvan ürünleri... Hayvan ürünleri içinde de farklı kategoriler vardır. Örneğin av köpekleri Suriye’deki beylere Bizans’tan gider.

Dođan ve yine avlanmak için güvercin gider; çünkü Anadolu'da ciddi bir güvercin yetiştirme kültürü vardır ve Araplar bu konuda Bizans'ı yoklar. Koyun, at ve diğer hayvanlar gibi bir listemiz de vardır. Bunun ötesinde tek bir ürünün farklı çeşitleri de görülür; örneğin üç çeşit halı... Ve tabii ki bu listede göremediğiniz büyük olasılıkla onlarca ipek çeşidi vardır; yani "Sadece Bizans'tan ipek gider" diye bir cümle söylemek maalesef mümkün değildir. Çeşit çeşit ismi olan, bazılarının ayrıntılarını bildiğimiz bazılarını sadece ismen bildiğimiz çeşitli ipekli ürünler vardır ve bazıları pahalı, bazıları daha ucuzdur. Bazılarında yüzde yüz ipek kullanılmış, bazıları başka kumaşlarla karıştırılmıştır.

Bizanslılar İslam dünyasına hem lüks, hem de lüks olmayan ürünler satmıştır; yani hem ucuz ürünler vardır, hem de çok pahalı ürünler. Hatta aynı ürünün hem ucuz, hem pahalı versiyonu vardır. En önemlisi, Bizans hammadde de satmıştır İslam dünyasına. Hammaddeden kastım örneğin demir sülfür, ham ipek ve bakırdır; dolayısıyla büyük olasılıkla İslam dünyasının endüstrisini desteklemek için Bizans'tan hammadde gider, ama hiçbir şekilde Bizans hammadde satıcısı değildir. Bizans hem hammadde, hem de bitmiş ürün satar İslam dünyasına. Ayrıca belli ürünlerin hem bitmiş hallerini satar, hem de bitmemiş hallerini. Örneğin tahtayı hem kereste olarak satar, hem dolap. Aynı şekilde hayvan ürünleri hem doğrudan hayvan olarak satılır, hem de bal-peynir olarak Girit'ten gider. Tabii bunu çok genellemek gerekir. Belli bölgelerde peyniri ya da hayvanı sınır bölgelerinden taşımak mümkündür; o yüzden bu hayvan, kereste gibi ürünlerin satılması sınır bölgelerinin sınıрыyla limitlidir.

İlginçtir, Bizans kuzey ürünlerini, yani Ruslardan ve Avrupalılardan aldığı bazı ürünleri İslam dünyasına satmıştır. Örneklerimden biri Rusların keteni, diğeri de Kuzey İskandinavya'dan alınan, deniz ayısı tarzı bir hayvanın bıçak sapı yapmaya yarayan azı dişi. 11. yüzyılın başında Arapça tıbbi bir kaynak şöyle der: "Konstantiniyye'den gelen deniz ayısı dişini Kahire'de

dinara aldım." Bizans'ın ithal ettiği ürünlerin listesi biraz daha kısadır; çünkü Bizanslılar maalesef Araplardan farklı olarak pek bahsetmemiştir bu tür konulardan. Cođrafi eserler bulmak, edebiyat eserlerinde gündelik hayatı bulmak zordur. Yine de Bizans ve Arap kaynaklarından ortaya çıkan bir listemiz vardır. 10. yüzyılın başında yazılmış, Bizans'ın belediye başkanının kitabı ya da *Lonca Kitabı* denebilecek Yunanca bir kaynakta, Suriye'den gelen elbiselerden bahsedilir. Bizans Yunanca'sında Suriye'den kasıt Doğu dünyasıdır. Burada Silifke üzerinden gelen ipeklerin adı geçer, çünkü 10. yüzyılın başında ana ticaret yollarından biri Antakya-Kilikya yoludur.

İçkiler, imbikler, mor renkli kıyafetler ve Bağdat'tan gelme tekstil ürünlerinin adı geçer. Aynı şekilde VII. Konstantin'in yazdığı değerli risalelerde karşımıza bazı parçalar çıkar; örneğin "Mısır ipeğinden yapılmış çizgili kumaş pantolon giydim" der ya da "Saraken usülu içlikler"den söz eder. ("Saraken", Bizanslıların Araplar için kullandığı bir addır.)

Tam adlandırılmayan çok sayıda tekstil ürünü vardır. 11. yüzyılda Atalyates adlı önemli bir Bizanslı devlet adamı ve yazar, işlemeli Saraken kıyafetlerinden bahseder. Başka bir grup, 20. yüzyılın başından beri bildiğimiz baharat, parfüm ve tıbbi ürünlerdir; baharat hammaddeleri, parfüm için kullanılan malzemeler, tekstil ürünlerini mavi renge boyamak için çivit gibi hammaddeler ve başka türlü boyalar için bazı tahtalar, yine Orta Asya, Hindistan ve Güney Arabistan'dan gelen ürünler...

Kale adlı bir kadın rahibe vasiyetinde Saraken sürahisini birine bırakıyor. Mücevherler bu grupta sayılabilir. Diğerleri arasına kattığım büyük bir grupta, İbn Havkal'ın söz ettiği üzere gene sınır bölgelerinde alım satımı yapılan peynir, süt, ceviz, kuru üzüm gibi bazı ürünler mevcuttur.

Bizans'ın Araplarla arasındaki alışverişle ilgili bu uzun açıklamadan sonra toparlamak gerekirse, Bizans'ın komşularıyla yaptığı ticaretteki büyük resimde kuzey ve batı hammadde sağlayıcısı durumundadır; fakat güney ülkeleri hem hammadde hem de bitmiş ürün sağlar, ki İslam dünyası için de bu geçerlidir. İslam dünyası Orta Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerinden hammadde alır, fakat Bizans'la olan ticareti daha komplekstir.

Bizans'ın dış ticaret politikası nedir; böyle bir politikası var mıdır? Bizans'ın dış ticaret politikası derken devlet politikasından bahsediyorum; yoksa insanlar çok pragmatisttir, devletin engellemelerine karşın hâlâ Araplara her şeyi satmaya çalışmaktadır. Bizans'ın ticari politikasının birkaç temel unsuru vardır. Birincisi yasak maddelerdir. Aslında Sasanilerde olsun, başka imparatorluklarda olsun bazı maddelerin yabancıya satılmaması gerektiği, çünkü onlardan silah yapılabileceği düşüncesi vardır. O yüzden Bizans da demiri yasaklar. Halkın beslenmesi için gerekli tahıl gibi bazı maddeler yasaklanır, bazıları ise zor bulunmaktadır. Para yapılması gerektiğinden, Bizans sınırlarının dışına altın-gümüş satılması yasaktır. Bazı "prestij ürünleri"ni Bizans marketten çıkarıp sadece devletin sarayının sunduğu ürünlere çevirmek istemiştir. Bunlar örneğin belli şekilde boyanmış, çok pahalı ipeklilerdir.

Bizans bu konuda çok dikkatlidir. Yine de, 960'larda birkaç kere Konstantinopolis'e gelen Luit Prant (Liutprand) adlı Kutsal Roma Germen imparatoru elçisi dönerken o ipeklilerden alır; bu ipeklilerin satışını imparator Konstantinopolis'te bile durduramamıştır. Ancak gümrükten çıkarken elçiyi Bizanslı gümrükçüler durdurup elinden ipeklileri alır. Gümrük, Güney Marmara'da Çanakkale civarındadır. Luit Prant şöyle tepki verir: "Ne demek? Venedikliler satıyor. İtalya'da herkes bunu giyiyor, fahişeler bile." Aslında bu öykü yasakların pek uygulanmadığına dair bir kanıt oluşturur. Aynı şekilde yine İtalya ile Türkiye'den pek çok kereste ürünü Mısır'a ve Levant'a gider ve imparator bunu durdurmaya çalışır.

Devletin başka bir kriteri de büyük kentlerin iâşesinin sağlanmasıdır. Rus, batılı, Müslüman tacirler büyük kentlerdeki ürünlerin hepsini toplu olarak alıp ele geçirmesin diye özellikle Konstantinopolis'e gelen yabancı tacirlerin kalış süreleri ve alacakları ürünler kısıtlanır. Buradaki en önemli sorun, elimizdeki tek kaynağın, Konstantinopolis hakkındaki bu lonca kitabı olması. Acaba Antalya, Antakya ya da Sivas'ta böyle engellemeler var mıydı? Yoksa bizim bildiğimiz Müslüman tacirler oralarda istedikleri kadar ürün alıp istedikleri kadar kalıyorlar mıydı?

Konstantinopolis kendi başına bir dünyadır; saray ve ordu orada olduğundan engellemeler söz konusudur. Bu konuda kesin bir cevap olmamakla birlikte, Bizans'ın bazı şeyleri kentlilerin iâşesi için kontrol etmeye çalıştığı ortadadır. Bunun ötesinde Bizans, her devlet gibi vergi toplamaya çalışan bir canavar olduğu için ticaretten de faydalanmıştır. Bazı anlaşmalarda görüyoruz ki Bizans devleti, Bizanslı tacirlerin kuzeye gitmeleri konusunda destek vermiş ve onların yabancıların ya da haydutların saldırısına uğramasını engellemeye çalışmış, bütün gümrüklerde *commercio* denen %10 oranında ihracat ithalat vergisini almıştır.

Konuşmamın başında söylediğim gibi, bir toplumda ticari gelişmeler sadece ticaret ve ekonomiye değil, tüm başka sosyal ve kültürel alanlara etkide bulunur. Bizans'ta da böyle olma olasılığı çok yüksektir, çünkü Bizans'ın özellikle sınır bölgelerine baktığımızda Kapadokya, Güney Yunanistan, Güney Ege Bölgesi'nde çok sayıda İslami etki gözlemleriz. Örneğin Yunanistan'da Atina yakınlarında bir manastırın duvarlarında süsleme aracı olarak Qufi Arapçasıyla veya Qufiesk denilen bir süsleme şekli var. Bizanslı sanat tarihçileri bunun özellikle Yunanistan bölgesinde güneyde yoğunlaştığını, 10-11. yüzyılda çok yaygın görüldüğünü söylemektedir.

Anadolu’da ilginç bir şekilde bunlara rastlanmaz; ya pek çok kilisenin kalmaması ya da gerçekten sadece ticaret değil sanatın da kendi coğrafyası, kendi yönleri olması nedeniyle... Fakat bu etki nasıl olabilir? Büyük olasılıkla İslam dünyasından gelen tekstillerin, kapların üstündeki Arapça yazıların, süslemelerin birer kopyasının mimariye yansıtılmasıdır bu; yani taşınabilir sanat ürünleri üzerinden bir kültürel etkileşim yaşanmıştır.

Konuşmamı ünlü Bizans ve İslam sanat tarihçisi Oleg Grabar’ın bir sözüyle bitireceğim:
“Bizans sanatında 9. ve 12. yüzyıla kadar İslami etmenler ciddi bir şekilde karşınıza çıkar. Bu yüzyıllarda Bizanslılar bu ekzantrik etmenleri, elementleri Bizans sanat eserlerine entegre etmek konusunda çok ciddi bir istek duymuştur.” Bu ciddi isteğin nerden geldiği büyük bir soru bence. 9-12. yüzyıl arasındaki Bizans-Arap ticari ilişkilerinin yoğunluğunun bunda bir etkisi olmalı.